

TERMIZ VA CHAG'ONIYONNING ILK O'RTA ASRLAR DAVRI PUL XO'JALIGI.

Yalg'ashova Marjona Qurbonazar qizi

Termiz Davlat Universiteti 1-bosqich magistranti.

E-mail: Marjonayalgasheva@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada arxeologik qazishmalar natijalari, numizmatik topilmalar hamda yetakchi olimlarning ilmiy tadqiqotlariga tayangan holda Termiz va Chag'oniyon hududlarida pul muomalasining shakllanishi, rivojlanish bosqichlari va uning ijtimoiy-iqtisodiy hayotdagi o'rni tahlil qilinadi*

Kalit so'zlar: *Termiz, Chag'oniyon, mahalliy zarbxonalar, Buyuk Ipak yo'li, xalqaro savdo, E.V. Zeimal va E. Rtveladze tadqiqotlari, G'aybulla Boboyorov va Sh. Kamoliddinov tadqiqotlari.*

Ilk o'rta asrlar Markaziy Osiyo tarixida tub siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy o'zgarishlar davri hisoblanadi. V–VIII asrlarda mintaqada Turk xoqonligi, Sosoniylar davlati hamda mahalliy sulolalar hukmronligi ostida murakkab tarixiy jarayonlar kechgan. Ushbu davrda shakllangan iqtisodiy tizimning muhim tarkibiy qismi sifatida pul xo'jaligi va tanga muomalasi alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki, pul munosabatlari jamiyatning umumiy taraqqiyot darajasini, savdo-sotiq aloqalarining ko'lamini hamda siyosiy hokimiyatning mustahkamligini aks ettiradi. Termiz va Chag'oniyon hududlari ilk o'rta asrlarda Toharistonning yirik siyosiy va iqtisodiy markazlari bo'lib, ular Buyuk Ipak yo'li tarmoqlari orqali xalqaro savdo tizimiga faol jalb etilgan. Mazkur hududlarda topilgan arxeologik va numizmatik materiallar pul xo'jaligi rivojlanganini, tangalar iqtisodiy muomalada keng qo'llanilganini ko'rsatadi. Aynan shuning uchun Termiz va Chag'oniyonning ilk o'rta asrlar davridagi pul xo'jaligini kompleks tarzda o'rganish mintaqaning iqtisodiy tarixini yoritishda muhim ilmiy vazifa hisoblanadi.

Ilk o'rta asrlar Markaziy Osiyo tarixida tub siyosiy va iqtisodiy o'zgarishlar davri hisoblanadi. V–VIII asrlarda mintaqada Turk xoqonligi, Sosoniylar davlati hamda mahalliy hukmdorliklarning ta'siri ostida murakkab tarixiy jarayonlar kechgan. Ana shu jarayonlarda Termiz va Chag'oniyon Tohariston hududining muhim siyosiy, ma'muriy va iqtisodiy markazlari sifatida alohida ajralib turgan. Ushbu hududlarda shakllangan pul xo'jaligi tizimi nafaqat ichki iqtisodiy munosabatlarni, balki xalqaro savdo aloqalarini ham ta'minlashda muhim rol o'ynagan. Pul xo'jaligi va tanga muomalasini o'rganish arxeologiya va numizmatika fanlarining eng muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, u tarixiy jarayonlarni chuqurroq anglash imkonini beradi. Tangalar orqali siyosiy hokimiyat, iqtisodiy barqarorlik, savdo yo'llari va madaniy aloqalar haqida qimmatli ma'lumotlarga ega bo'lish mumkin. Shu bois Termiz va Chag'oniyonning ilk o'rta asrlar davridagi pul xo'jaligini arxeologik va numizmatik manbalar asosida tahlil qilish ushbu maqolaning asosiy maqsadini tashkil etadi.

Ilk o'rta asrlarda Termizning iqtisodiy o'rni va pul xo'jaligi. Termiz qadimgi davrlardan boshlab Janubiy O'zbekiston hududidagi yirik shahar markazlaridan biri bo'lib kelgan. Ilk o'rta asrlarda ham shahar o'zining strategik geografik joylashuvi tufayli muhim iqtisodiy ahamiyatga ega bo'lgan. Termiz Buyuk Ipak yo'lining Amudaryo bo'yi tarmoqlari orqali Hindiston, Eron va Movarounnahr bilan bog'langan bo'lib, bu holat savdo-sotiqning rivojlanishiga qulay sharoit yaratgan. Arxeologik qazishmalar jarayonida Termiz shahri va uning atrofidan topilgan ko'plab numizmatik materiallar bu yerda pul muomalasi faol bo'lganini tasdiqlaydi. Topilmalar orasida sasoniy kumush dirhamlari, turk davri mis tangalari hamda mahalliy zarbxonalarda zarb qilingan pullar uchraydi. Ushbu tangalar Termizda nafaqat tashqi savdo, balki ichki bozor ehtiyojlari uchun ham pul tizimi shakllanganini ko'rsatadi. E.V. Zeimal va E. Rtveladze tadqiqotlariga ko'ra, Termiz tangalari o'z davrida siyosiy hokimiyat ramzi sifatida ham muhim ahamiyat kasb etgan. Tangalar yuzasidagi tasvirlar, yozuvlar va ramzlar hukmdorlarning mavqeini mustahkamlash, shuningdek aholiga iqtisodiy barqarorlik hissini singdirish vazifasini bajargan. Pul xo'jaligi rivoji hunarmandchilik, bozor munosabatlari va soliq tizimi bilan uzviy bog'liq bo'lgan.

Chag'oniyonning pul muomalasi va mahalliy zarbxonalar. Chag'oniyon ilk o'rta asrlarda Amudaryoning yuqori oqimi hududida joylashgan muhim tarixiy viloyat sifatida tanilgan. Bu hududda shakllangan siyosiy tuzilmalar nisbatan mustaqil bo'lib, ularning iqtisodiy hayotida pul xo'jaligi muhim o'rin tutgan. Arxeologik tadqiqotlar natijasida Chag'oniyon hududidan topilgan tangalar mahalliy zarbxonalar faoliyat yuritganini ko'rsatadi. Numizmatik materiallarning asosiy qismini mis tangalar tashkil etadi. Bu holat pul muomalasining asosan ichki bozor ehtiyojlariga xizmat qilganidan dalolat beradi. G'aybulla Boboyorov va Sh. Kamoliddinov tadqiqotlarida Chag'oniyon tangalarida mahalliy hukmdorlar nomi va ramzlari aks etgani ta'kidlanadi. Bu esa hududning iqtisodiy va siyosiy mustaqilligini ifodalovchi muhim omil hisoblanadi. Chag'oniyon pul xo'jaligi qishloq xo'jaligi mahsulotlari, chorvachilik va hunarmandchilik buyumlari savdosini ta'minlashda muhim rol o'ynagan. Pul muomalasining mavjudligi bozor munosabatlarining rivojlanganini, aholining iqtisodiy faolligi yuqori bo'lganini ko'rsatadi.

Savdo yo'llari, tashqi aloqalar va pul tizimi. Termiz va Chag'oniyon hududlarining pul xo'jaligi Buyuk Ipak yo'li orqali amalga oshirilgan savdo aloqalari bilan chambarchas bog'liq edi. Ushbu yo'l orqali Xitoy ipaklari, Hindiston ziravorlari, Eron hunarmandchilik buyumlari va Vizantiya mahsulotlari Markaziy Osiyoga kirib kelgan. Natijada xorijiy tangalar mahalliy pul muomalasiga qo'shilib, iqtisodiy tizimning yanada murakkablashuviga olib kelgan. Arxeologik topilmalar orasida chet el tangalarining uchrashi Termiz va Chag'oniyonning xalqaro savdoda faol ishtirok etganidan dalolat beradi. Pul xo'jaligi savdo aloqalarini yengillashtirgan, iqtisodiy almashinuvni tezlashtirgan va shaharlarning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatgan.

Xulosa qilib aytganda, Termiz va Chag'oniyonning ilk o'rta asrlar davridagi pul xo'jaligi mintaqaning iqtisodiy taraqqiyotida muhim o'rin egallagan.

Arxeologik va numizmatik manbalar ushbu hududlarda pul muomalasi yaxshi yo'lga qo'yilganini, savdo-sotiq va hunarmandchilikning rivojlanganini tasdiqlaydi.

Tangalar orqali siyosiy hokimiyat, iqtisodiy mustaqillik va tashqi aloqalar aks etgan. Ushbu mavzuni o'rganish Markaziy Osiyoning ilk o'rta asrlar davridagi iqtisodiy tarixini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Zeimal E.V. Денежное обращение в Тохаристане и Согде (V–VIII вв.).
2. Rtveladze E. Древний Термез.
3. Boboyorov G'. Chag'oniyon ilk o'rta asrlarda.
4. Pidayev Sh. Termiz va Tohariston numizmatikasi bo'yicha maqolalar.
5. Kamoliddinov Sh. Ilk o'rta asrlarda Movarounnahr va Tohariston.

TERMIZ ATROFIDAGI O'RTA ASR TARIXIY YODGORLIKLARI.

Uzbekov Umarbek

Termiz Davlat Universiteti 1-bosqich magistranti

E-mail: umarbekuzbekov1611@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Surxondaryo viloyati, xususan Termiz shahri va uning atrofida joylashgan muhim tarixiy yodgorliklar — Qirq-qiz qal'asi, Hakim at-Termiziy maqbarasi hamda Sulton Saodat majmuasining tarixiy, me'moriy va madaniy ahamiyati yoritilgan. Mazkur obidalar orqali mintaqaning qadimiy shaharsozlik an'analari, o'rta asr siyosiy, diniy va ilmiy hayoti tahlil qilinadi. Shuningdek, yodgorliklarning bugungi kundagi ilmiy, ma'naviy va turistik ahamiyatiga baho beriladi. Maqola Surxondaryo vohasining boy tarixiy merosini o'rganish va uni asrash masalalariga bag'ishlangan.*

Kalit so'zlar: *Surxondaryo, Termiz, tarixiy yodgorliklar, Qirq-qiz qal'asi, Hakim at-Termiziy, Sulton Saodat majmuasi, me'morchilik, madaniy meros.*

Abstract: *This article examines the historical monuments located in the Surkhandarya region, particularly near the city of Termez, including the Qirq-Qiz Fortress, the Mausoleum of Hakim at-Tirmidhi, and the Sultan Saodat Complex. The study analyzes their historical, architectural, religious, and cultural significance and highlights their role in understanding medieval urban planning, defense systems, and spiritual life. The article also emphasizes the importance of preserving these monuments as valuable sources for scientific research and cultural tourism.*

Keywords: *Surkhandarya, Termez, historical monuments, Qirq-Qiz Fortress, Hakim at-Tirmidhi, Sultan Saodat Complex, architecture, cultural heritage.*

Аннотация: *В статье рассматриваются исторические памятники Сурхандарьинской области, расположенные вблизи города Термез, в частности крепость Кирк-кыз, мавзолей Хакима ат-Термизи и комплекс Султон Саодат. Анализируется их историческое, архитектурное и духовное значение, а также их роль в изучении средневековой истории, градостроительства и религиозной жизни региона. Отмечается важность сохранения данных памятников как ценных объектов культурного наследия.*

Ключевые слова: *Сурхандарья, Термез, исторические памятники, крепость Кирк-кыз, Хаким ат-Термизи, комплекс Султон Саодат, архитектура, культурное наследие.*

Surxondaryo vohasi O'zbekiston hududidagi eng qadimiy va boy tarixga ega mintaqalardan biridir. Bu hudud qadimdan Sharq va G'arbni bog'lovchi muhim yo'llar kesishgan maskan bo'lib kelgan. Surxondaryoda joylashgan tarixiy yodgorliklar ming yilliklar davomida shakllangan madaniyat va sivilizatsiyalar izini saqlab qolgan.

Bu yerda Kushonlar davri, yunon-baqtriya madaniyati hamda islomiy davr yodgorliklari bir hududda jamlangan.

Dalvarzintepa, Fayoztepa, Kampirtepa kabi arxeologik obidalar mintaqaning qadimiy shaharsozlik an'alaridan dalolat beradi. Termiz shahri esa Markaziy Osiyodagi eng qadimiy shaharlar qatoridan joy oladi. Surxondaryo yodgorliklari faqat tarixiy emas, balki diniy va madaniy ahamiyatga ham ega. Hakim at-Termiziy, Iso at-Termiziy kabi allomalarning nomi ushbu hudud bilan chambarchas bog'liq. Me'moriy inshootlar o'zining tuzilishi, bezaklari va qurilish uslubi bilan ajralib turadi. Bu yodgorliklar orqali o'tmishdagi siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy hayotni tasavvur qilish mumkin.

Surxondaryo tarixiy obidalari xalqimizning boy merosini aks ettiradi. Ular avloddan avlodga o'tib kelayotgan tarixiy xotiraning muhim qismidir. Bugungi kunda ushbu yodgorliklarni asrash va o'rganish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Chunki ular milliy o'zlikni anglashda katta ahamiyatga ega. Surxondaryo tarixiy yodgorliklari nafaqat ilmiy tadqiqotlar, balki turizm rivoji uchun ham muhimdir. Ushbu maqolada mintaqaning eng muhim tarixiy obidalari haqida so'z yuritiladi.

Ko'plab tarixiy obidalar dunyo tarixchi va arxeologlarini o'ziga maftun qilmoqda. Bu hududda dastlabki arxeologik tadqiqotlar rus arxeologi B.P Genki nomi bilan bog'liq. "Sharq madaniyati muzeyi" ekspiditsiyasi bilan 1926-yilda arxeologik tadqiqotlarni boshadi va buning natijasi o'laroq Zurmola va Termizshohlar saroyi topildi. Mazkur arxeologik tadqiqot ilmiy asosga ega birinchi ekspiditsiya hisoblanadi. Qirq-qiz qal'asi Termiz shahri yaqinida joylashgan, o'rta asrlarga oid muhim arxeologik yodgorliklardan biridir. Ushbu qal'a asosan IX–XII asrlarga mansub bo'lib, o'z davrida mudofaa va ma'muriy markaz vazifasini bajargan.

Qal'aning joylashuvi strategik jihatdan qulay bo'lib, atrofdagi hududlarni nazorat qilish imkonini bergan. Me'moriy tuzilishida paxsadan va xom g'ishtdan keng foydalanilgan. Inshootning devorlari qalinligi bilan ajralib turadi, bu esa uning harbiy ahamiyatga ega bo'lganini ko'rsatadi. Qirq-qiz qal'asining reja tuzilishi murakkab bo'lib, ichki hovlilar va turar joy qoldiqlari aniqlangan. Arxeologik tadqiqotlar davomida bu yerda xo'jalik buyumlari, sopol idishlar va qurilish materiallari topilgan. Topilmalar qal'ada doimiy aholi yashaganini tasdiqlaydi. Qal'a nomi xalq orasida turli rivoyatlar bilan bog'langan bo'lsa-da, ilmiy jihatdan u tarixiy-madaniy yodgorlik sifatida baholanadi.

Qirq-qiz qal'asi o'rta asrlardagi shaharsozlik va mudofaa tizimini o'rganishda muhim manba hisoblanadi. Ushbu yodgorlik Surxondaryo vohasining harbiy va siyosiy hayotidan dalolat beradi. Qal'a hududi o'sha davr me'morchiligining sodda, ammo puxta uslubini aks ettiradi. Bugungi kunda Qirq-qiz qal'asi tarixchilar va arxeologlar e'tiborida bo'lib kelmoqda. Uni asrash va ilmiy asosda o'rganish muhim vazifalardan biridir. Mazkur yodgorlik o'tmish bilan bugungi kunni bog'lab turuvchi tarixiy manba sifatida katta ahamiyatga ega.

Hakim at-Termiziy maqbarasi Surxondaryo viloyati, Termiz shahri yaqinida joylashgan bo'lib, o'rta asrlar davriga oid eng muhim diniy va tarixiy yodgorliklardan biri hisoblanadi. Ushbu maqbara buyuk alloma, mutafakkir va tasavvuf namoyandasi Abu Abdulloh Muhammad ibn Ali al-Hakim at-Termiziy nomi bilan bog'liq. U IX asrda yashab ijod qilgan va islom ilmlari, ayniqsa tasavvuf, aqida hamda hadis ilmining rivojiga katta hissa qo'shgan.

Hakim at-Termiziy o'z davrida chuqur bilimga ega bo'lgan olim sifatida tanilib, uning asarlari Sharq mamlakatlarida keng tarqalgan. Maqbara dastlab allomaning vafotidan so'ng dafn joyi sifatida shakllangan. Keyingi asrlarda bu hudud ziyoratgohga aylantirilib, me'moriy jihatdan rivojlantirilgan. Inshootning asosiy qismi IX–X asrlarga mansub bo'lib, ayrim qismlari keyingi davrlarda qayta qurilgan va ta'mirlangan.

Qurilishda asosan paxsadan va xom g'ishtdan foydalanilgan bo'lib, bu o'sha davr me'morchiligiga xos xususiyatdir. Maqbaraning tashqi ko'rinishi sodda, lekin puxta reja asosida barpo etilgan. Maqbara majmuasi tarkibiga asosiy ziyoratxona, hujralar va yordamchi inshootlar kiradi. Bu yer nafaqat dafn joyi, balki ilmiy va diniy faoliyat olib borilgan maskan bo'lgan. O'rta asrlarda Hakim at-Termiziy maqbarasi atrofida ilm ahli to'planib, diniy suhbatlar va ta'lim jarayonlari tashkil etilgan. Bu holat Termiz shahrining o'sha davrdagi madaniy va ilmiy hayotida muhim o'rin tutganini ko'rsatadi. Hakim at-Termiziyning "Xatm ul-avliyo", "Navodir al-usul" kabi asarlari tasavvuf tarixida alohida ahamiyatga ega. Uning ilmiy merosi orqali maqbara nafaqat me'moriy obida, balki ma'naviy markaz sifatida ham qadrlanadi. Shu sababli bu maskan uzoq yillar davomida ziyoratchilarni o'ziga jalb etib kelgan. Arxeologik tadqiqotlar va restavratsiya ishlari natijasida yodgorlikning tarixiy qiyofasi saqlab qolingani. Bugungi kunda Hakim at-Termiziy maqbarasi Surxondaryo vohasining bebaho madaniy merosi sifatida e'tirof etiladi.

U o'rta asr islom madaniyati, tasavvuf ta'limoti va mahalliy me'morchilik an'analarini o'rganishda muhim manba hisoblanadi. Mazkur maqbara o'tmish bilan bugungi kun o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ifodalab, milliy tarix va ma'naviyatni anglashda muhim ahamiyat kasb etadi. Sulton Saodat majmuasi Surxondaryo viloyati, Termiz shahri yaqinida joylashgan bo'lib, O'zbekiston hududidagi eng yirik va muhim o'rta asr me'moriy-diniy yodgorliklardan biri hisoblanadi.

Ushbu majmua asosan Termiz sayyidlari sulolasi vakillarining dafn joyi sifatida shakllangan. Manbalarga ko'ra, sayyidlar Payg'ambar Muhammad (s.a.v.) avlodidan bo'lib, ularning Termiz hududida faoliyat yuritishi mintaqaning diniy hayotida katta ahamiyat kasb etgan. Majmuaning shakllanishi XI asrga to'g'ri keladi va u keyingi asrlarda izchil ravishda kengayib borgan.

Sulton Saodat majmuasi bir necha asr davomida barpo etilgan inshootlar majmuasidan iborat. Uning tarkibiga maqbaralar, ziyoratxonalar, yo'laklar va hovlilar kiradi. Eng qadimgi maqbaralar XI–XII asrlarga mansub bo'lib, ular oddiy, ammo puxta qurilgan me'moriy yechimlari bilan ajralib turadi. Keyingi davrlarda, xususan, XIV–XV asrlarda majmua yangi binolar bilan boyitilgan. Bu holat majmua me'morchiligida turli

davrlar uslublarining uyg'unlashuvini ko'rsatadi. Majmua inshootlari asosan pishiq g'ishtdan qurilgan bo'lib, g'isht terish uslubi, geometrik bezaklar va koshinlardan foydalanish o'rta asr islom me'morchiligiga xos xususiyatlarni aks ettiradi. Ayrim maqbaralarning peshtoqlari va devor bezaklari juda nafis ishlangan. Me'moriy elementlarda soddalik va salobatlilik uyg'unligi yaqqol seziladi. Bu esa Sulton Saodat majmuasini nafaqat diniy, balki badiiy-me'moriy obida sifatida ham qimmatli qiladi. Sulton Saodat majmuasi o'rta asrlarda muhim ziyorat maskani bo'lib xizmat qilgan. Bu yerga nafaqat Termiz va Surxondaryo hududidan, balki boshqa mintaqalardan ham ziyoratchilar kelgan. Majmua atrofida diniy marosimlar o'tkazilgan, ilmiy va ma'rifiy faoliyat olib borilgan. Shu tariqa u mintaqaning ma'naviy hayotida markaziy o'rin egallagan. Sayyidlar maqbaralarining bir joyga jamlangani majmuaga alohida tarixiy ahamiyat bag'ishlaydi. Arxeologik va tarixiy tadqiqotlar Sulton Saodat majmuasining rivojlanish bosqichlarini aniqlash imkonini bergan. Restavratsiya ishlari davomida inshootlarning asl qiyofasini saqlab qolishga alohida e'tibor qaratilgan. Bugungi kunda majmua davlat muhofazasiga olingan bo'lib, madaniy meros ob'ekti sifatida asrab-avaylanmoqda. U tarixchilar, me'morlar va sayyohlar uchun muhim tadqiqot manbai hisoblanadi.

Hozirgi kunda Sulton Saodat majmuasi Surxondaryo viloyatining eng muhim tarixiy maskanlaridan biri sifatida tanilgan. Ushbu yodgorlik o'rta asr islom madaniyati, mahalliy me'morchilik an'analari va diniy qarashlarning rivojini o'rganishda katta ahamiyatga ega. Sulton Saodat majmuasi xalqimizning boy tarixiy va ma'naviy merosini aks ettiruvchi bebaho obida sifatida avlodlar xotirasida muhim o'rin tutadi.

Surxondaryo viloyatidagi Termiz yaqinidagi tarixiy yodgorliklar – Qirq-qiz qal'asi, Hakim at-Termiziy maqbarasi va Sulton Saodat majmuasi – mintaqaning boy madaniy va diniy merosini aks ettiradi. Ushbu yodgorliklar nafaqat arxeologik va me'moriy ahamiyatga ega, balki o'rta asr siyosiy, diniy va ilmiy hayotini o'rganishda ham muhim manba hisoblanadi. Qirq-qiz qal'asi mudofaa tizimining rivojini, Hakim at-Termiziy maqbarasi ilm-fan va tasavvufning yuksak darajasini, Sulton Saodat majmuasi esa sayyidlar sulolasi va ularning ma'naviy merosini ko'rsatadi. Bu yodgorliklar orqali mintaqaning o'tmishdagi shaharsozlik, diniy-marosimlar va madaniy an'alarini yaxshiroq tushunish mumkin. Bugungi kunda ularni asrab-avaylash va ilmiy tadqiq qilish nafaqat tarixni saqlash, balki milliy o'zlik va ma'naviyatni anglashda ham katta ahamiyatga ega. Shu bilan, Termiz va uning atrofidagi yodgorliklar Surxondaryo vohasining tarixiy boyligini ifodalovchi bebaho manba sifatida qadrlanishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Azamat Ziyo. O'zbekiston tarixi. — Toshkent: Sharq, 2019.
2. Asqarov A. O'rta Osiyo arxeologiyasi. — Toshkent: Fan, 2007.
3. Rtveladze E. V. Qadimgi Termiz va uning atrofidagi yodgorliklar. — Toshkent: Fan, 1992.